
Ante
MARINOVIĆ-UZELAC

MORFOLOŠKI TIPOVI
HRVATSKOG SELA

Razlikovanje *seoskog* i *gradskog* najjednostavnija je klasifikacija naselja. Preobrazba stanovništva i naselja iz ruralnog u urbano, nametnula je još i pojam *mješovito naselje*, kao neku međukategoriju između tradicionalnih i statističkih kategorija *selo* i *grad*. Međutim, kakvagod ona bila, naseljima su zajednička dva obilježja: *fizičko* i *društveno*, jer imaju teritorij i jer su to mjesta odnosa pojedinaca i skupina. Jedino su naselja *aktivni* prostori, sve su ostale vrste prostora *pasivne*; gledano dakako antropocentrički, ali drugačije gledanje ovdje i nema smisla. Uz to, naselja su i jedini trodimenzionalni oblik upotrebe zemljišta.

Prema tome, gdje, kako i pod kojim uvjetima nastaju ljudske aglomeracije kao *osamljene nastambe*, *zaselci*, *sela*, *gradovi* i *metropole*, i koje oblike poprimaju, pitanja su koja nas moraju posebno zanimati, ovdje dakako samo što se tiče sela ili ruralnih naselja. Postanak, raspored i oblici naselja ovise o brojnim čimbenicima, o prirodnim uvjetima, o stanju tehnika, o društvenim odnosima, ukratko: o svemu onome što tvori *način života*.

Raspored stanovništva nalazi se u samome polazištu istraživanja stanja prostora budući da je promjene na zemljinoj površini (ondje gdje se može donekle utjecati), u prvome redu prouzrokovalo djelovanje čovjeka. Naselja su najočitiiji primjer njegova postojanja i djelovanja, kao i sam raspored stanovništva.

Lako je zapaziti veoma nejednak raspored populacije prema zemljopisnoj širini i dužini. U Europi i u Aziji koncentrirano je 86% stanovništva svijeta iako ti kontinenti obuhvaćaju samo 66% površine kopna. Južnu polutku nastanjuje tek jedna desetina stanovništva Zemlje. Može se zapaziti i vrlo velike razlike u gustoćama naseljenosti, a razlike su još veće prema klimatskim zonama i variraju od 1 st./km² u pustinjama do 350 st./km² u monsunskim zonama Azije. S druge strane, velika su odstupanja od ovih podataka o rasprostranjenosti, posebno u umjerenom pojasu. Neke zone zapadne Europe i istočnih predje-

la Sjeverne Amerike došću 200 st./km² gustoće, u središnjoj Rusiji, na jugu Australije i na srednjem zapadu Amerike gustoća varira od 5 do 100 st./km². Sibir, unatoč stotinama gradova i naselja koji su tamo nikli, ima prosječnu gustoću tako nisku da se može smatrati praktično nenaseljenim.

Korelaciju između velikih geografskih zona, pa čak i između klimatskih zona teško je dakle utvrditi. Pogotovo je neobično da geografska blizina, gotovo susjedstvo, pokazuje tako velike razlike u naseljenosti kakve postoje poglavito u suptropskom pojasu. Ne mogu se utjecajem fizičko-geografskih čimbenika objasniti ekstremne gustoće na Javi i praktična puštoš Bornea, kao što se niti *otoci* velikih gustoća u istočnoj ekvatorijalnoj Africi i oko jezera Victoria ne mogu objasniti samo kvalitetom tla.

Naselja nisu ništa drugo doli geografski izraz rasporeda stanovništva i fizičkog načina njihova grupiranja. Njihovo nas analiziranje vodi potpunijem razumijevanju naseljenosti, kako analizom njihova smještaja, tako i analizom njihove morfologije te unutarnje organizacije. Time prođiremo i u sklopove uzroka i posljedica između geografije i povijesti, između društvenih i gospodarskih odnosa. U tome ima prvorazrednu važnost pojam *način života*.¹

Dakako, kod ljudskih se zajednica ne može zanemariti utjecaj kompleksa faktora, koje je Maximilian Sorre razlikovao kao *patogene i aktivne*.² Istaknimo ipak na prvo mjesto utjecaj civilizacijsko-kulturnoga kruga koji se oblikuje, doduše, vezama čovjeka i prirode, ali i brojnim odnosima ljudi i ljudskih skupina. Uz utjecaje društvenog i gospodarskog sustava, sve se to, konačno, pokazuje kao *način života*, i nemoguće je dati prioritet i kojoj od tih komponenti. Maximilian Sorre je *elemente načina života* smatrao *tehnika* a sam način života *kombinacijom tehnika* koje ljudska skupina primjenjuje da bi se prilagodila sredini, ali je jasno upozorio da sredina ne diktira način života jednoznačno i jednosmjerno, što dokazuju raznolike civilizacije koje su se razvijale u jednakim ili čak istim sredinama.³

Prema tome, elementi *načina života* jesu: instrumenti rada, radni procesi, socijalni elementi, posebno izraženi internim i eksternim vezama i odnosima radne i društvene zajednice te duhovni elementi kao kultura, vjerovanja, društveno-moralne vrijednosti i sl. Način izgradnje naselja i nastambe očigledno je jedan od tih elemenata načina života, svakako veoma relevantan, a istovremeno mu je i posljedica.⁴ No, kad skupina napusti sustav zatvorenog (autarkičnog) gospodarstva i kad fizička sredina prestaje biti dominantnom, autonomije načina života nestaje. Otvore-

nost i specijaliziranost generiraju razmjenu te možda u tome treba tražiti osnovne razlike između *ruralnih* i *urbanih* aglomeracija, između *sela* i *grada*. Koliko selo izlazi iz autarkičnosti, toliko se u ruralnoj sredini širi *gradski način života*. Dakako da to bitno utječe na sve oblike nastambi i naselja.

DEFINICIJA SELA

Selo je naselje čije se stanovništvo pretežito bavi poljodjelstvom, stočarstvom ili ribarstvom, dakle tzv. primarnim djelatnostima. To bi bila tradicionalna definicija, ali s obzirom na to da u današnjem selu može biti, a često tako i jest, više ne-poljoprivrednika nego poljoprivrednika, ta nam definicija više nije dovoljna. Selo je svakako “društvena zajednica u kojoj su seljaci (poljodjelci) važan, ali ne nužno brojem ili značenjem prevladavajući društveni sloj”.⁵ Neki dobro opažaju da *selo* postaje sve više *mjestom stanovanja* a sve manje *mjestom poljoprivredne proizvodnje*, ali je društveni sloj seljaka bez sumnje dominirajući u gospodarskom izgledu naselja kao što je, u njegovu vanjskom izgledu, *poljoprivreda* jasno izražen *način života*. U funkcionalnom pak smislu, *selo* određuje glavna “eksportna” djelatnost njegovih stanovnika a ne njihov brojčani odnos po djelatnostima. Zbog toga, iako manjina stanovnika živi od poljodjelstva, moramo govoriti o *selu*, ako je *poljoprivreda dominantna ekonomija naselja*, pogotovo u Hrvatskoj, ali i u Europi, gdje je poljoprivreda još uvijek više *način života* nego *način proizvodnje*. Selo, tj. ruralno naselje, moramo promatrati više kao antropogeografski fenomen nego kao oblik agrarne naseljenosti; tu se još susreću sve ovisnosti o prirodnoj sredini koje se prepliću s društvenim razvitkom i društvenim oblicima tih zajednica i s njihovim *tebnikama* kojima djeluju na svoju sredinu.

Sve se to odražava i na njihov prostor, odnosno na način njihova smještaja i na njihovu fizičku morfologiju. Dakle, s tog nas stajališta, u analizi ruralne naseljenosti i tipologije ruralnih naselja zanimaju smještaj sela, tipovi naseljenosti, oblici naselja, čimbenici koji utječu na tip naseljenosti i na oblik sela, prostorni odnos nastambe i naselja prema eksploatacijskim površinama i funkcije.

SMJEŠTAJ SELA

Za razliku od smještaja gradova kod kojega su prometno-geografski, politički i ekonomski uvjeti imali uvijek prednost, smještaj sela je znatno više i češće podvrgnut utjecaju fizičko geografskih uvjeta. Ipak, i kod smještaja sela,

uz prirodne geografske uvjete, javljaju se i antropogeografski, to češće što ruralna zajednica manje ovisi o prirodnoj sredini.

Kao *prirodno geografske faktore* možemo navesti:

Voda: Izvori vode često izbijaju na razgraničenju tla različita sastava, pa se javljaju linije ruralne naseljenosti uzduž morfoloških granica gdje su takva razgraničenja. Katkad kombinirano i s drugim (funkcionalnim ili obrambenim razlozima), npr. na gornjoj granici aluvija (*Konavle, okolica Ljubljane*) ili oko izvora u dnu i završetku kotlina i planinskih dolina (zaselak *Stari Grad* u Žumberačkom gorju), na mjestima završetaka norveških fjordova i sl.

Osunčana strana: Gotovo je pravilo da su osunčane padine brežuljaka i planina, tj. prisojne strane, uvijek gušće naseljene nego osojne, tj. manje osunčane. Također, uočljiva je i klasna razlika, tj. razlika u imovinskom stanju stanovnika: prisojne strane naseljene su imućnijim seljacima.⁶

Topografija i geološki sastav tla: Sela na *morfološkim granicama*, obično u nizovima, najčešće na granici stijena različite čvrstoće (npr. zone vapnenca i trošnih stijena), uz gornje rubove aluvijalnog nanosa (nizovi starih zaselaka u *Konavlima* na južnoj padini prema Konavoskom polju); na rubovima starih nekadašnjih jezerskih obala, te na riječnim pregibima, obično u konkavnoj strani zavoja rijeke, pogotovo ako je to prisojna strana (sela i zaseoci uz *Savu*, npr. u području *Lonjskog polja*) ili pak na blagim kosinama riječnih dolina i na riječnim terasama (okolica *Konjica* uz *Neretvu*). Zatim, sela na *planinskim terasama*. Na bivšim riječnim terasama u planinama pokrivenim tankim slojem gline gdje je gornja terasa tipična za stočarska a donja za ratarska sela, a to su i mjesta na kojima probijaju izvori vode (predio između *Korane* i *Mrežnice* u Hrvatskoj, a brojni su primjeri u *dolini Lima, uz desnu obalu Crnog Drima*, i sjeverno od *Debra* i dr.). U tu skupinu ubrajamo sela i "katune" na *morenama i drugim glacijalnim oblicima*, na *krškim terenima*, na *terminalima* starih glacijalnih bazena. Također su sela i zaseoci često smješteni uz *rubove krških polja i vrtača*. Veoma mnogo primjera nalazi se u hrvatskome *kršu* u *Velebitu, Lici, Dalmaciji*⁷ i u nekim dijelovima *Gorskog kotara*.

Restriktivni prirodni uvjeti: poplave, lavine, vjetrovi, plime, močvare.

Znatno su rjeđi *antropogeni faktori*:

Prometni položaj: malo je značio za tradicionalno selo, ukoliko nije bio često i negativnim faktorom. U ovoj su skupini češći *elementi obrane*, kao na vrhu brežuljka (u Hrvatskoj tipično za *Istru*, privijanje uz litice u *južnoj Italiji*, na *Siciliji*, u *Španjolskoj*, sjevernoj *Africi*, *Grčkoj*), udalja-

vanje od morske obale (*Makarsko primorje* podno Biokova), dobar pregled obalne crte (*Lubenice* na Cresu), sklanjanje u šumske čistine, najčešće krčevine (*Žumberak*, *Gorski kotar*), uz rubove iskrčenih šuma (dosta primjera u središnjoj Francuskoj: sela u nizovima kao plod rane feudalne kolonizacije, prepoznatljiva po sufiksu *-essart* u imenu) ili uz močvare gdje su za neolitika dosegla zavidan stupanj palefitske kulture u izgradnji nastambi (sojenice veoma guste naseljenosti na donjem dijelu *Gardskog jezera* u Italiji).⁸

OPĆA STRUKTURA NASELJENOSTI: RASTRESITA I ZBIJENA

Osim smještaja naselja, njihova gustoća (ne opća gustoća ruralnog stanovništva, nego gustoća samog naselja) značajna je karakteristika i možemo u svim regijama svijeta uočiti dva izrazito različita tipa:

- rastresito, rastrkano, disperzno, razbijeno selo;
- zbijeno, zgusnuto, u gomili, aglomerirano selo.

Međutim, postoji veća ili manja *raspršenost* odnosno *zbijenost*. Iako se ta dva osnovna tipa naseljenosti ili *naseljenja*⁹ u većini slučajeva veoma jasno razlikuju, njihovo je razgraničenje manje uočljivo. Rastresitost, naime, postoji i kod raspršenih zaselaka a da oni, svaki napose, mogu biti veoma zbijeni. Postoji dakle sekundarni morfološki tip koji se miješa i križa s primarnim. M. Gavazzi, priznajući utjecaj brojnih čimbenika na oblikovanje rastresitih ili zbijenih tipova (topografija, tradicije, krčenje šume, društveni odnosi, vjerski, gospodarski, pa i upravni uzroci (kao npr. selo *Ferdinandovac*, kasnije *Jelačićevac* u Podravini i sl.), nalazi u Hrvatskoj pretežito zbijeni tip uz Jadransku obalu, u istočnoj Panoniji (selo u nizu *Sunjska Greda* u Posavini, *Velika Pisanica* kraj Bjelovara, dugačka 7 km), a rastresiti tip nalazi pretežito na brežuljcima u planinsko-dinarskom i primorsko-jadranskome području,¹⁰ što nam se čini pre više pojednostavljenim.

Tip naseljenosti kreće se od potpune raspršenosti, pri čemu se više uopće ne može govoriti o naselju, do veoma visoke koncentracije, koja često, u kombinaciji s veličinom, daje selu privid grada. Takve se razlike mogu uočiti između pojedinih zona i područja, ali krivo je dovoditi ih u vezu s planinskim ili nizinskim obilježjima.

Ni problem veličine nije jednoznačan pa izraz *selo* nema posvuda isto značenje; razlike mogu biti veoma velike. U zemljama latinske civilizacije selo može biti veoma veliko naselje i može poprimiti vanjski izgled gradića. S druge strane, raspršeno naseljenje može se rasprostirati i na desecima četvornih kilometara, što vidimo nerijetko i u Sjever-

noj Hrvatskoj.¹¹ Ipak su u Hrvatskoj, kao i općenito u južnoj Europi i na Balkanskom poluotoku, seoske aglomeracije u načelu veoma malene, ali je pojam veličine relativan, o čemu svjedoči i samo nazivlje.¹² Maximillian Sorre skupinu od 1-2 kuće, s najviše 15 stanovnika još uvijek smatra *izoliranom kućom* (osamljenim gospodarstvom), a *zaselak*, po njemu, ima minimalno 2-25 kuća s 15-150 stanovnika, *selo* je s više od 25 kuća, a *veliko selo* ima više od 1.000 stanovnika.¹³ Anton Melik isticao je kako su u Sloveniji sela malena te da najveća imaju 100 kuća.¹⁴

Budući da su pojmovi *zgušnjosti* ili *raspršenosti* relativni, neki su istraživači pokušavali ustanoviti za to objektivne mjere. Tako A. Demangeon predlaže *indeks disperzije*:¹⁵

$$I = \frac{e \cdot n}{T}$$

e = stanovništvo u svim izoliranim kućama i zaseocima osim u sjedištu općine

n = broj zaselaka odnosno izoliranih kuća

T = stanovništvo cijele općine.

U Sloveniji se češće nego u Hrvatskoj susreće izolirani posjed, i to pretežito u alpskim krajevima, ali i na sjevernom i istočnom rubu Celovečkog bazena te između Save i Drave, a bilo ga je i uz obalu Tršćanskog zaljeva.¹⁶ U Hrvatskoj je veoma rijedak, nalazimo ga ponegdje, malih dimenzija, u Hrvatskom zagorju.

OBLICI SELA

Osim tih osnovnih tipova ruralnog naseljenja, *rastresitog* i *zbiženog*, jasno je uočljiva još jedna klasifikacija: Na primjer, možemo razlikovati oblike naselja prema odnosu *stambene* i *eksploatacijske jedinice*, tj. između kuće i polja, pa tako postoje:

1. Sela u kojima su jedinice stanovanja (kuća s okućnicom) u *prostornom dodiru* s eksploatacijskom jedinicom (njive, polja, voćnjaci, vinogradi, itd.);
2. Sela u kojima su te dvije temeljne jedinice ruralne upotrebe tla međusobno *prostorno razdvojene*.

Međutim, oba ta oblika postoje i kao *rastresiti* i kao *zbiženi* tip, pa uočavamo poteškoću jasne klasifikacije jer razgraničenja nisu uvijek uočljiva i jer postoje, na istoj razini, razne vrste preplitanja organizacije i oblika naselja i tipa naseljenja. Time se poništavaju neka jednostavna obrazloženja ovog ili onog tipa, što upozorava na veliku složenost i mnogostrukost uzroka. Naravno je za rastresitu naseljenost pogodnije da se kuća s dvorištem nalazi uz po-

lje; taj je razlog često bio uzrokom rastresitosti. Ako na svakom imanju postoji i kuća s dvorištem i ako imanje nije sasvim maleno, rastresiti tip naseljenosti javlja se sam po sebi u obliku izoliranih, raštrkanih farmi.

Međutim, to nije uvijek tako jer se rastresita izgradnja sela pojavljuje katkada usporedno i nevezano s rastresitošću agrarne strukture. Tako primjerice postoje tipovi linijskih sela s kućama nanizanim jedna do druge uz cestu a iza njih se daleko protežu katkad veoma uske i dugačke čestice eksploatacijskih jedinica. Izraziti primjeri takve parcelacije nalaze se u okolici Varaždina, sela *Sračinec*, *Petrijanec* i dr. No isto su tako brojni primjeri *linijskih cestovnih sela* bez prostorne povezanosti stambene i eksploatacijske jedinice, i to katkad u istome kraju (Slavonija, varaždinski kraj, Srijem), a katkad čak nalazimo ta dva različita tipa u istom selu!

U skupini zbijenih sela pogotovo postoje brojni primjeri jednog i drugog tipa: vezanosti kao i razdvojenosti tih dviju jedinica upotrebe tla.

Često se razlikuju, kao tipovi, *sređeni* i *nesređeni* raspored kuća, *pravilni* i *nepravilni* tlocrt naselja. Time smo uveli još jednu, usporednu, razinu razlikovanja bez mogućnosti njihove vertikalne ustrojbe. Rastresita se naselja doduše pojavljuju kao razbacani, nepravilni tip, ali postoje i sređeni rastresiti oblici, posebice u obliku nizova. I obrnuto, zbijena su naselja često građena kao nepravilna, ali također i u nekom pravilnom ili – kako neki vole reći – geometrijskom rasporedu (niz, šahovski tlocrt, okruglo selo).

Sve to potvrđuje da je raspored, tip naseljenosti i oblike sela potrebno proučavati zajedno s ostalim obilježjima naselja, obilježjima kuće, agrarnom strukturom, vrstom poljoprivrednog posjeda, vrstom proizvodnje, načinom eksploatacije, etničkim tradicijama, društvenim sustavom sela i ruralnog svijeta, prirodnim uvjetima terena.

UZROCI RASPOREDA I OBLIKA NASELJA

Fizičko-geografski utjecaji

Voda. Nekad se pridavalo veliko značenje utjecaju vode, poglavito u starijoj literaturi. Prema tom stajalištu, propusna bi tla, u kojima nema dovoljno vode, pogodovala raspršenom tipu naselja. Međutim, često u predjelima propusnog tla, npr. u kršu, postoje aglomerirana sela, okupljena oko zajedničke cisterne. Naprotiv, u krajevima koji obiluju vodom, gdje je kopanje bunara moguće zbog nepropusnosti slojeva tla, raspršenost je moguća te ona doista i postoji, ali postoji i grupiranost, katkad i gusta, premda –

s tog stajališta – nepotrebna. Dakle utjecaj vode je relativno slab, barem kad je riječ o vodi za potrošnju.

Isto je i kad je riječ o obrani od vode ili barem o izbjegavanju previše navodnjenih terena. Naselja su katkad skupljena na uzvišicama radi obrane od poplava pa su, slijedom toga, dakako najčešće i zbijena, ali naći ćemo isto toliki broj sela u izrazito vlažnim nizinama. I obrnuto, raspršena naseljenost postoji i na planinskim visovima, navodno zbog pomanjkanja većih količina vode na jednom mjestu, ali i u nizinama rijeka (Padska nizina) ili na polderima Flandrije i Haarlema.

Sastav tla. Utjecaj kakvoće tla u pogledu nosivosti isticao je Roger Dion: na mekanim tlima kotači kola propadaju dublje pa bi to, po njemu, uvjetovalo da stambena jedinica bude u blizini, a najbolje u prostornoj vezi s eksploatacijskom jedinicom, a ta bi onda okolnost pogodovala rastresitom tipu naseljenja. Obrnuto, tvrdo tlo, podesnije za dulji transport, pogodovalo bi nastanku aglomeriranih sela, a to opet uzrokuje odvojenost kuće od polja. Dakle, *mekana tla = rastresitost, tvrda tla = zbijenost*. Doista, često nailazimo na glinenim tlima na rastresitu naseljenost, a na kamenitim, dakle tvrdim i poroznim, na zbijenost, ali s toliko iznimaka da to uopće više nisu iznimke pa se tu teoriju ne može uzeti kao opću i potpuno vjerodostojnu.

Reljef. Češću pojavu rastresitog naselja u planinskim predjelima neki su pisci uočavali i uporno dokazivali spominjući samo primjere u korist svojeg shvaćanja. Doista, obradive su površine raštrkane i manje, reljef produljuje put između stana i posla, pa bi takva situacija prema tome uvjetovala rastresitu naseljenost. Ali u planinama često susrećemo tip zaseoka ili susjedstva pa se moramo upitati možemo li ih uvijek svrstati u rastresiti tip? Pogotovo ako su zaseoci veći. Moramo dakle govoriti o *rastresitosti zbijenih zaselaka*, a ne o *rastresitosti naseljenja*. Ipak, ima toliko velikih sela zbijenog tipa i u ravnim i u brdovitim predjelima, u Alpama i npr. u području Sredozemlja (hrvatska obala sa zaleđem, od Istre do krajnjeg juga, Grčka, Italija, Španjolska i Portugal, južna Francuska, Sjeverna Afrika, Mala Azija), tako da to opovrgava i tu teoriju.

Antropogeografski utjecaji

Etnik. Veliku je važnost etničkim tradicijama svojevremeno pridavao Meitzen, koji je oblike naselja objašnjavao etničkim civilizacijskim okolnostima.¹⁷ Tako je *zbijeno* selo *šabovskog* tlocrta po njemu *germanskog, okruglo* (“Rundling”), *slavenskog*, a pojedinačni *raštrkani posjedi keltskog* podrijetla. Potvrdu se tome može donekle naći u Francuskoj u tome

da na sjeveru, Francima naseljenom i germaniziranom, nalazimo drukčije tipove nego na snažnije romaniziranome jugu. Međutim, kao opća teorija, teško se odupire činjenicama: u Münchenskom bazenu, oduvijek očito germanском kraju, dominira rastresiti tip izoliranog posjeda, ali Cezar je, u *Komentarima o Galskom ratu*, opisao u Kelta oba tipa.

Sigurnost. Neosporno je da su brojna sela nastala skupljena na brežuljcima radi bolje obrane u nesigurnim krajevima, što je zbog upada gusara bio u ranom srednjem vijeku poglavito slučaj u Sredozemlju. Takva utvrđena sela nalaze se i uz rubove pustinja (Sahara, Gobi, Kalahari i dr). Ipak, selo je pretežito nezaštićena aglomeracija, a često ti zakloni i nisu bili stalna naselja nego samo privremeni zbjegovi.

Struktura poljodjelskog društva. Porodične zajednice (rodovi i zadruge). Sociološki gledano, takvi društveni oblici pogoduju rastresitosti, pogotovo raspršenosti malih *zaselaka*, a postojanje većih, plemenskih zajednica, uvjetovalo bi, navodno, postanak *sela*. Ali se ne može nijekati da fizičko-geografski elementi terena mogu stvoriti stanovitu socijalnu strukturu, i na duže vrijeme je ustaliti. Često je raštrkanost manjih skupina kuća, zbog brdovitosti i male-nih raštrkanih obradivih površina, stvorila *zaseoke* i tako osigurala dulji opstanak tradicionalnim *rodovima* i *velikim porodicama* koje su se dulje oduprle modernizaciji društva.¹⁸

Ovisnost o kulturama. Kulture žitarica i zajednički pašnjaci češće prate zbijeni tip sela, a kulture koje zahtijevaju neprekidnu nazočnost na eksploatacijskim površinama pogoduju više razvitku rastresitih tipova.

Ovisnost o društveno-gospodarskoj strukturi. Očigledno je da veleposjed zapošljava velik broj poljoprivrednih radnika koji nisu seljaci niti zakupci i tako potiče stvaranje i dugotrajno održanje *velikih sela*, aglomeracija poljodjelskih radnika, od kojih neke, zbog veličine, poprimaju i urbani izgled pa ih se smatra prijelaznim tipovima od sela prema gradu. Zanimljivo je uočiti suprotne učinke socijalnih reformi: u Italiji je agrarna reforma, u zemlji tradicionalno velikih i veoma zbijenih sela, često urbanog izgleda, stvorila rastresitost u obliku pojedinačnih imanja, posebno u *Padskoj nizini*, u *Venetu* i *Lombardiji* kojima su tragovi, u obliku tipiziranih kuća, još i danas uočljivi. Suprotno, u SSSR-u, formiranjem kolhoza nastala su velika zbijena naselja, tzv. "agrorodi". Neki su pisci to zapazili i opisali kao zanimljivu činjenicu: socijalna agrarna reforma, koja pogađa veleposjed, mogla je, navodno, stvoriti sasvim različite tipove naseljenosti! No zapravo se ne radi o *sličnoj* agrarnoj reformi. Ona u Italiji, makar i Mussolinijeva,

stvarno je dijelila zemlju seljacima, kao i ona Francova u Španjolskoj, makar i ne potpuno i zapravo više simbolički, dok je ona u SSSR-u samo oduzela veleposjed vlasnicima da ga zadrži u državnom vlasništvu. Ne samo s ekonomskim namjerama nego i s jasnim političkim ciljem: uništiti seljački stalež i proletarizirati ga.

Sve postaje još složenijim kad tipologiji pokušamo dodati i vremensku dimenziju. Naći ćemo npr. prvobitno zbijena sela s pojavom kasnije rastresitosti ili obrnuto. U planinama, visoko selo s kasnijim silaskom u dolinu, i taj dio sela manje je zbijen te govorimo o *sekundarnoj disperziji supstitucijom*, ili sela koja silaze na morsku obalu. Ili, duž dolina i putova, primarna zbijena sela počinju razvijati predgrađa, počinju se izduživati pa tako katkada i međusobno spajati, kao na južnoj granici moslavačkog prigorja, gdje nalazimo *sekundarnu disperziju interpolacijom*, itd.

ZBIJENA SELA

Selo s jezgrom

U tom tipu mogu se jasno razlikovati dvije zone načina izgradnje, manje-više koncentrične, ovisno o terenu. Središnji dio, nešto gušće izgrađen, i ostatak sela, manje zbijenih kuća. Središnji je dio obično znatno stariji, katkad je bio i utvrđen, nerijetko dobro oblikovan s trgovom, trgovinom i crkvom. U Sahari takva sela imaju utvrđenu jezgru *ksar* i otvorenu rubnu četvrt *suk*. Na sličan se tip nailazi i u Sredozemlju, kako u europskom tako i u sjevernoafričkom dijelu. Katkad su to i dosta velika naselja, koja nalikuju malim gradovima, te i njih, ako su veća, ubrajamo u prijelazne tipove.

Selo pravokutnog tlocrta

Nazvano katkad i *geometrijskim* selom zbog tlocrta u tzv. "šahovskom" rasporedu s međusobno više okomito povučениh i usporednih ulica. "Geometrijsko" nije baš prikladan naziv jer ima i drugih oblika pravilnosti tlocrta. To su uglavnom velika sela, što proizlazi iz samog oblika koji je posljedica veličine. Najčešće su kolonističkog podrijetla (njemačka kolonizacija u *Litvi* i općenito u *istočnoj Europi* u 14. st., u *Vojvodini* u 18. st.), vojnog podrijetla u vojnim krajinama i markama (jugozapadna Francuska, posebno *Akvitanija*, gdje takva geometrijska sela procesom (re)agrarizacije vuku podrijetlo od *bastida*, utvrđenih vojnih naselja iz razdoblja stogodišnjeg rata. Neke su utvrde postale čak i gradovima, neke su opet nastale kao gradići, ili ba-

rem kao prijelazni oblici, pa tad govorimo o postanku sela dekadencijom urbanog života, na primjer: *Mirandola*). O tom svjedoče još neki povijesni oblici, poput mnogih sela u Europi. Zapadno od Rajne i Dunava, nastala su ta sela kao osnovana naselja za rimskog razdoblja, rimskom centurijacijom agrara, pa Inka-selo i dr.

Okruglo pravilno selo

U njemačkoj terminologiji koristi se pojam *Rundling*. Ta su veoma karakteristična sela, uglavnom slavenska, u istočnoj Europi, i oprečna su selima i naseljima germanske kolonizacije, koja su uglavnom pravokutnog (šahovskog) tlocrta.

Cerealno selo

Nalazi se uglavnom u krajevima velikih žitnih ili sličnih kultura, zbog čega se tako i naziva. To su omanje nakupine stiješnjenih kuća, a gospodarske zgrade dovoljno su blizu da ih možemo ubrajati u zbijeni tip naselja. Takvo stanovito razmicanje kuća ponegdje je bilo kasnije, tj. sekundarno je; pojavilo se tek u srednjem vijeku. Posebno ih nalazimo u velikim nizinama a karakteristični su im vrtovi između kuća. Nalazimo ih, međutim, i u krajevima koji nisu žitorodni, npr. u Hrvatskoj u *Gorskom kotaru* (selo *Lukovdol*). I u Bosni se taj oblik, s voćnjacima između kuća, često nalazi.

NEPRAVILNO AGLOMERIRANO SELO

Obično su to veoma stara sela i nalaze se posvuda.¹⁹ Ne mogu se postaviti izrazito oštre granice prema *cerealnom* tipu. Reklo bi se da se često nalaze u Sredozemlju. U Hrvatskoj postoje svakako u Istri i Dalmaciji, ali ih ima i drugdje (selo *Stari Trg* kraj Ozlja). Također ih nalazimo i u Sloveniji, gdje Melik spominje *selo s trgom u sredini* kao poseban oblik ili također često *trg-proširenje ulice* (*Višnja Gora* uz brzu cestu Zagreb - Ljubljana blizu Ljubljane).

Sela u nizovima

Sela u nizu ili linijska sela susrećemo u dva oblika: u pravilnom nizu (u Srijemu nazivano *ušoreno selo*) i nepravilnom, spontano formiranom nizu.

Pravilno linijsko selo

Sela koja su najčešće nastala ekonomskom, novovjekovnom kolonizacijom. To su najčešće tzv. *cestovna sela* (u nje-

mačkih autora *Strassendorf*), izrazito zastupljena u Srijemu i istočnoj Slavoniji. Ima ih dosta i u srednjoj i istočnoj Europi. Osim duž cesta, nalazimo ih i duž morskih obala, rijeka i kanala. Postoje i duž nasipa ili na njima (kao rezultat radova na melioracijama i regulacijama i sl. – Nizozemska).

Nepravilno linijsko selo

To je tip sela duž ceste, šume, brežuljka i uz rijeke. Sela duž ceste uglavnom su novijeg datuma, često pripadaju tipu sekundarne disperzije. U Hrvatskoj se taj oblik posebno razvio razvojem prometa i naročito povećanjem značenja prometa i prometnica, ali je zapravo posljedica uglavnom spore modernizacije cesta. U takvim uvjetima stanovnici su napuštali tradicionalna naselja u pozadini i selili se prema asfaltiranoj cesti. Ta su naselja ponekad dugačka i nekoliko desetaka kilometara – kad po nekoliko sela sraste u neprekinuti niz (od *Godinjaka* do *Batrine*, 6 sela).

Postoje i starija takva sela, ne samo u nizinskim nego i u brdovitim predjelima (*Ravna Gora* na Karolinskoj cesti u Gorskome kotaru srasla je sa *Starim Lazom*, 7 km) te u krškim terenima (npr. u okolici Rijeke: *Kostrena*, *Krasica*, *Hreljin*, danas već predgrađa Rijeke), duž ceste ili puta kad nije bilo drugih terenskih pogodnosti. Katkad je cesta sekundarni generativni faktor, jer primarno sela pripadaju tipu sela uz morfološke granice, uz gornji rub aluvija i sl. Ceste su dakle posljedice naseljenja. Nepravilnih cestovnih sela ima u dolini Drave uzvodno od Maribora i u zoni Krškog. *Linijska sela*, kao i nizove sela i zaselaka, nalazimo na rubovima krških polja ili većih ponikva, obično svinuta u luku (*Trnovac*, *Krbavica*, *Jošani* u Lici) s kućama okrenutim prema dnu uvale ili polju. Kako tuda često prolazi cesta ili barem stari put, ta sela možemo smatrati i cestovnim nepravilnim selima (*Lič* u Gorskome kotaru blizu Fužina). Kuće su u tim selima obično okrenute prema cesti. *Nizovi* se javljaju i u podnožjima brežuljaka (*Podhum* u Gorskome kotaru).

U vinogradarskim se krajevima nizovi kuća i kleti nižu hrptovima brežuljaka, ali to su i mjesta putova (Hrvatsko zagorje). Obično su kudikamo starija *linijska naselja duž voda*, nastala iz razumljivih funkcionalnih razloga, pogotovo ako se stanovništvo pretežito bavilo ribolovom. Ta se sela veoma često nalaze u Kini, Indokini, a u Hrvatskoj u donjem toku i ušću Neretve. Ima ih i u Posavini uz Savu u Lonjskom polju, u zavali rijeke Ilove te uz ostale manje rijeke, primjerice duž Kupe i Mrežnice. Postoje i na hrptovima niskih kosa usred poplavnih područja (*Gorica* kod

Stare Gradiške). Oko Celovca u Sloveniji nižu se uz potoke, a ima ih i u podnožju Karavanki. Najstarija su linijska nepravilna sela *uz rubove šuma*, učestala u Francuskoj, iz vremena rane feudalne kolonizacije, smještena uz rubove šumskih krčevina.

Tipovi linijskih sela uočljivi su na prvi pogled. Bilo pravilno ili nepravilno, linijsko selo uvijek ima i odražava funkcionalnu logičnost u pogledu smještaja i u svojem obliku. Suprotno tome, odnos stambene i eksploatacijske jedinice kod tog tipa sela nije tako jasan. Morali bismo, naime, očekivati, temeljem sama njihova oblika, da kod linijskog sela uvijek postoji veza jedne s drugom jedinicom, bilo kao posljedica, bilo kao uzrok jer linijskom rasporedu, pravilnom ili nepravilnom, činilo bi se da je to glavna svrha. No, kao što je opisano, tome uopće nije tako.

SELA FORMIRANA ZASELCIMA

Zaselci ili zaseoci, skupine su od četiri, pet do najviše desetak kuća. Zaselak je uvijek *zbijena tipa* i *nepravilna tlocrta*, tako da je selo u obliku zaselaka zapravo *raštrkano selo* ako gledamo statističku cjelinu koja tvori *selo*. Zaselci se još nazivaju *susjedstva*, *vicinati*, u zemljama Balkana još *mahale* i *komšiluci*. U Hrvatskoj ih se vidi često skupljene oko veće aglomeracije s crkvom te sve zajedno tvori selo. Tu je središnju skupinu Zvonimir Dugački zvao *crkveno selo*²⁰ a osim crkve u njemu je postojala škola, dućan, gostionica i po koji obrtnik, obično kolar, bačvar, stolar, kovač, sedlar i sl. To su dakle osnovne *funkcije centraliteta* i po njima se najviše razlikuju *selo* od *zaselka* koji najčešće nastaje dijeljenjem jednog domaćinstva ili "doma". Sela organizirana u zaselcima često nalazimo u planinskim predjelima Alpa zbog raštrkanih manjih obradivih ili pašnjačkih površina te u Dinaridima, obično na gornjoj granici aluvija. No, ima ih i u nižim predjelima; tako u Sloveniji, u Štajerskoj i Donjoj Kranjskoj sve do gornje Kupe i u sjevernoj Istri te na brežuljcima Vipavske doline.²¹

PRIJELAZNI OBLICI

Postoji više vrsta naselja koja nisu ni selo ni grad. Može ih se svrstati u istu grupaciju i razvrstati kao: *velika sela*, *mala ruralna središta*, *industrijski način života u ruralnoj sredini* (u raspršenim i koncentriranim oblicima) i *stvorena industrijska naselja*. Uobičajeno ih je nazivati *prijelaznim tipovima*. Pritom možemo razlikovati *velika sela* i *raspršeno ruralno neagrikolno stanovanje* kao posljednje prijelazne aglomeracije koje još proizlaze od sela i ostale, koje su više protourbani tipovi.

Velika sela

Velika sela su skupina koja i sama sadržava stanovitu tipologiju pa ih ima pravilna geometrijskog ili okrugla i nepravilna aglomeriranog tlocrta. No kad se govori o selima, tipična je zapravo u prvome redu njihova veličina, koja ih definira kao prijelazni oblik prema gradskoj aglomeraciji. Nalazimo ih samo u nekim krajevima a prvi ih je, u Andaluziji, u zavali Guadalquivira, opisao geograf Niemaier, gdje je naveo 124 naselja između 1.800 i 7.000 stanovnika, koje je nazvao *Stadtdorf* (gradsko selo) i 24 sa 7.100 do 14.600 stanovnika, koje je nazvao *Dorfstadt* (seoski grad); druga skupina već je imala posve gradski izgled.²²

Prema funkcijama, nema dvojbe da su to još sela, jer je ritam života njihovih stanovnika uvjetovan poljoprivredom, štoviše, samo poljodjelstvom. Samo u onim najvećima nalazimo tragove urbanog života. No njihovi stanovnici koji se bave poljodjelstvom nisu obično i vlasnici niti zakupci zemlje nego *najamni radnici*, i to je osnovni pečat njihove polugradske karakteristike.

U Španjolskoj, osim u Andaluziji, nalazimo ih i u Manchi.²³ U južnoj Italiji ima ih osobito na Siciliji. U tim je primjerima vjerojatni uzrok postanku takvih velikih seoskih aglomeracija, osim dugog održavanja veleposjeda, bila i nesigurnost.

U istočnoj su Europi takva naselja nastala njemačkom kolonizacijom (u Litvi i Poljskoj²⁴) a u Rusiji su to moderne tvorevine nastale nasilnim stvaranjem kolhoza. Građena su, za razliku od prethodno navedenih naselja, na pravilnom ortogonalnom tlocrtu.

U Mađarskoj, Rumunjskoj i Vojvodini rezultat su sustavne kolonizacije u 18. st. i tipična su po geometrijskom *šahovskom* tlocrtu.

U južnoj Francuskoj, posebno u pokrajini Languedoc, najčešće su to vinogradarska velika sela nepravilnih oblika, s kućama na kat ili dva pa i tri kata. U njima su jako izražene urbane karakteristike načina života. Na neki su način posljedicom vrste kulture na zemljištu i prirodnog povećanja stanovništva²⁵ a postoje i ona koja su nastala obrnutim putem – dekadencijom urbanog života, naročito u jugozapadnoj Francuskoj.²⁶

Industrijski način života u ruralnoj sredini

Industrija se već zarana pojavila kao komplement poljoprivredi, najprije kao manufaktura, koja je napredovala na bazi specijalizirane radne snage (primjerice, tkalačke djelatnosti), a u industrijsko doba postoji raznovrsna industrija na selu: u prvom redu prehrambena. Neke grane traže na

selu smještaj radi sirovina, bilo mineralnih, bilo poljoprivrednih, nisu dakle samo prehrambene. No također, s gušćom i svuda izgrađenom prometnom mrežom, različite prometne lokacije postale su za industriju privlačne i ondje gdje nema gradskih naselja. Konačno, i samo regrutiranje viška rada na selu, postaje zanimljivim nekim industrijama da se podignu u ruralnom prostoru, kako zbog cijene rada tako i pod utjecajem (poticajnih mjera) državnih ili lokalnih vlasti u njihovoj namjeri da razvijaju pojedina područja.

Tako se razvio tip naseljenosti koji ima i svoje specifičnosti, a javlja se u *rastresitom* obliku i u obliku *zbijenih naselja*, i pitanje je kako klasificirati takva naselja, pogotovo ako su ona s morfološkog stajališta nekadašnja sela, ali im je stanovništvo djelomično ili potpuno promijenilo djelatnost. Takvo industrijsko stanovništvo u ruralnoj sredini zamagljuje statističku podjelu na *urbano* i *ruralno* stanovništvo. U Europi je taj problem uglavnom ostavljan po strani, a američki su sociolozi počeli razlikovati: *rural farm, incorporated* i *rural non farm*.²⁷ Ali, *rural non farm* stanovništvo definirano je negativno, kao *ruralno nepoljoprivredno* pa ga je bolje zvati *deagrariziranim*, iako i taj izraz previše sugerira da je ono *bilo* agrarno. Međutim, na selu je uvijek bilo neagrarnog stanovništva, a danas se u ruralni prostor useljavaju nove neagrarne djelatnosti kojima ni nosioci niti njihovi pretci nikad nisu bili seljaci.

U morfološkom smislu mogu se razlikovati oblici od *rastresite naseljenosti* do *zbijenih naselja*, često u nizovima kuća duž ceste. Već je Ratzel govorio o *industriedörfer* (industrijska sela).²⁸ Nalazimo duge kontinuirane nizove rudarskih naselja koja se protežu dolinama kojima prolaze ceste i željezničke pruge, naselja koja su posebno vezana uz ugljenokope.²⁹ Katkad u njima postoje neka obilježja kolektivnog života, ali veoma rudimentarna (škola, dispanzer, trgovina, gostionica, crkva). Sociološka im je značajka više solidarnost nego autohtonost, i često su kratka vijeka, ovisno o zalihama rudnika. Posebno su kratka vijeka naselja uz rudnike zlata, dijamanta, pa i vađenja nafte (*petroleum city*), a naselja uz rudnike ugljena ili željeza katkad su se kasnije razvila u gradove.

U tim naseljima obično nailazimo na *vertikalno* miješane djelatnosti u istim osobama, poznate pod formulom *seljak-radnik*.³⁰ Ta su naselja svakako izraz kompleksnog načina života, kao i miješanog podrijetla stanovnika (*endogeno + egzogeno*). U neprestanom su razvoju, nalazimo ih u Belgiji još od 14. stoljeća, a i u Hrvatskoj, posebno u široj okolici gradova. Oko Varaždina, primjerice, dosta su stara. Drugi je tip podjele rada *horizontalan*, od toga da je

podjela rada prisutna u jednoj obitelji do toga da se javlja u podjeli rada između obitelji, što je rjeđe u rastresitome tipu nego u zbijenome, a rijetko je i u ranijim fazama industrijalizacije zemlje ili kraja.

Dakako da dvojne djelatnosti³¹ većine stanovnika njihovim naseljima daju i poseban pečat, što se katkad može odraziti i u njihovoj tipologiji, ali se uvijek mora odraziti u fizionomiji.

ZAKLJUČAK

Za detaljnu studiju naseljenosti i tipologije naselja potrebno bi bilo raspolagati s barem ovim kartama: Kartom rasprostranjenosti agrarne i ruralne gustoće stanovništva, kartom stupnjeva disperznosti odnosno koncentriranosti naselja, kartom oblika postojećih naselja po zonama i karakteristika topografskih prilagodbi, pedološkom i geomorfološkom kartom te kartom tradicionalnih i novih kultura tla.

Razumije se da takve dokumentacije obično nema, pogotovo je nema za svako područje. No ako bi je i bilo, teško bi bilo poduzeti ekshauzivnu klasifikaciju koja bi mogla biti generalnim pokazateljem i kojom bi se moglo utvrditi stanovite čvrste korelacije tipova. Osim tipologije koju smo pokušali razviti, na temelju pretežito vlastitih opažanja na terenu³² mogli bismo postaviti još neke kriterije, kao na primjer ima li selo trg ili sličan zajednički prostor³³ ili ga nema; ako ga ima, kakav je trg (pravilan, nepravilan, četvrtast, trokutast, okrugao, izdužen uzduž proširene ulice), itd.

Mislimo da se u tome moramo kloniti svakog *determinizma* (geografskog, sociološkog, povijesnog, gospodarskog, arhitektonsko-urbanističkog), pa prema tome i svake korelacije između elemenata smještaja i tipova naseljenosti i naselja. Neki su autori uporno pokušavali dovesti u vezu npr. brdovitost s rastresitosti i nizinu sa zbijenošću ili opet obrnuto, a vidimo i mnogo drugih pokušaja utvrđivanja pravilnosti u vezama između pojedinih utjecajnih čimbenika i tipova sela. Jedino što možemo naznačiti kao generalni zaključak jest to da se tipovi naseljenosti, tipovi veze stambene i eksploatacijske jedinice i morfologije naselja, različiti elementi smještaja itd., međusobno križaju, preklapaju, te da je *jedino jasno uočljivo pravilo da nema općeg pravila*. Na vrste naseljenja i naselja djeluje mnogo čimbenika, neki put istovremeno a drugi put se opet oni smjenjuju tijekom vremena, a katkad različiti čimbenici djeluju istovremeno na različitim mjestima s istim posljedicama ili obrnuto - na sličnim mjestima a s različitim

posljedicama. Pritom se ne može zaniijekati da je djelovanje pojedinih faktora stvarno, logično, negdje i dokumentirano a da opet u istim slučajevima često vidimo njihovo odsustvo i djelovanje drugih čimbenika.

Ovu smo studiju i izradili ponajprije s namjerom da opovrgnemo takve determinističke teorije i da upozorimo na raznovrsnost fenomena sela.

Mislimo da je važnije pitanje *pouke i koristi* od studije tipologije ruralnih naselja za prostorno uređenje, jer su to naselja koja u cjelini gube stanovništvo i nemaju posebno aktivno značenje u razvitku prostora, pogotovo ne u njegovim transformacijama, ali koja svojim poretkom, punim smisla i logike predstavljaju blistavu pouku suvremenom planiranju³⁴ a svojim postojanjem bitno pridonose identitetu i ljepoti prostora. I, neposredno, za svakoga tko praktično djeluje u uređivanju prostora, studija smještaja i oblika ruralnih naselja izvrsna je škola o *integriranosti funkcionalizma, estetike i smisla postojanja*. Nikad nećemo naići na selo koje se smjestilo na najplodnijem zemljištu, na klimatski najnepovoljnijem mjestu, nećemo vidjeti kako stare ceste presijecaju polja kao što to nemilice čine moderne autoceste, nego se drže rubova utilitarnih granica. Na drugome mjestu³⁵ donijeli smo ilustraciju jedne doline u francuskim Pirinejima, koja je prava škola pravilne upotrebe prostora: grupirana sela smještena su uz jedno i drugo podnožje brda, tu prolaze i ceste, obronci su pod šumom i pašnjacima, dolina prema rijeci, s objiju strana je obrađena, a najnižim dijelom doline teče rječica.

Seljaštvo je u Europi, a onda pogotovo i u Hrvatskoj, još uvijek dio stanovništva, i to relativno brojno, za koje je poljoprivreda više *način života* nego *proizvodnje*, pa su i naselja vanjski izraz takva opstanka. Da bi bila očuvana u oblicima koje imaju i koji im izražavaju postanak i bivše funkcije, ta naselja valja poznavati. Osim toga, ruralna se naselja postupno pretvaraju, gubitkom poljodjelskog stanovništva, u rezidencijalna naselja s drugom svrhom, primjerice turističkom. Postaju i predgrađima nekad obližnjih gradova i općenito sekundarnim rezidencijama gradskog stanovništva ili stanovništva koje se povuklo iz gradskih uvjeta. Stoga je važno poznavati zakonitosti smještaja i oblika tradicionalnih vrsta i tipova da bi u pregradnjama, urbanističkim planovima i novim proširenjima ipak bila sačuvana tipična obilježja a nova osnivanja ne bi previše odudarala od tih tradicionalnih aglomeracija.

Riječju, tradicionalna su ruralna naselja i pojedinačno, i zajedno spomenik kulture jer su bitnim i sastavnim dijelom krajolika.

BILJEŠKE

¹ Neki su autori kritizirali taj pojam, posebno noviji socijalni i ekonomski geografi te politički ekonomisti. Mi mu, međutim, ostajemo vjerni kao metodi prikladnoj za kulturu prostornog uređenja.

Naravno, mislimo ovdje o *načinu života* samo u odnosu na skupinu: pleme, rod, selo, grad. Način života pojedinca ili obitelji, kao sastavnih dijelova skupine, predmet je drugih grana sociologije. U najširem smislu, *način života* su običaji kojima ljudska skupina, koja ih primjenjuje, osigurava svoj opstanak, kako ga je definirao Max Derruau, u *Précis de géographie humaine*, Pariz: A. Colin, 1963., str. 107.

² *Patogeni*: paludizam, žuta groznica, bolest spavanja, kuga, kolonije organizama, koje čovjeka indirektno ugrožavaju. *Aktivni*: križanje vrsta, geografija prehrane, proizvodnost tla, energetske i mineralni izvori. (Sorre, M.: *Les fondements de la géographie humaine*, t. I, *Les fondements biologiques*, Pariz: A. Colin, 1951., str. 291. i dalje).

³ *Les fondements...*, t. III., *L'habitat*, Pariz: A. Colin, 1963., str. 107.

⁴ Ipak, u društvu utemeljenom na podjeli rada i na profesionalnoj diferencijaciji, unutar jednog te istog prostora postoji mnogo načina života. Svaki društveni sloj ima svoj *način života*, ali isto tako ima ga i svako, ili gotovo svako, zvanje i zanimanje. Ta profesionalna definicija *načina života* vodi nas do razlikovanja opisa slobodnog vremena i razdiobe radnog vremena i nešto je drugo od onoga na što ovdje mislimo.

⁵ Štambuk, Maja (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*, diss. doct., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

⁶ Tu su pojavu zapazili već Rimljani (*mons aureus* = prisojna strana) i smatrali su je općom. U tom smislu, detaljno je svojevremeno bilo istraženo područje *Le Valais* u švicarskim Alpama: Lugeon, M.: *Quelques mots sur le groupement de la population du Valais*. Lausanne, Etrennes helvétiques pour 1902. Na lijevoj, osojnoj, padini živjelo je 20.000 stanovnika a na desnoj, prisojnoj, 34.000. Također, Biermann, Ch. (1917.), *La vallée de Conches en Valais*, Lausanne.

⁷ Defilippis, J. (1997.), *Dalmatinsko selo u promjenama*. Split: AVIUM, str. 94.

⁸ Neki su pisci opći smještaj sela drugačije svrstavali. Tako je npr. J. Cvijić (Cvijić, J. /1922./, *Balkansko poluostrvo i južno slovenske zemlje*, Beograd, str. 304.) imao osnovnu klasifikaciju: *selo na visinama*, do oko 1.600 m (Kosovo, Novopazarski Sandžak, Šumadija, Bosna i Hercegovina, krška Hrvatska do Kranjske, Albanija, Epir i sva "cincarska" sela. Najviša su mu na Balkanu "cincarska" sela u Pindu na Pivskoj planini, oko Durmitora (1.400-1.500 m), nastala često na šumskim krčevinama. Zatim mu je druga osnovna grupa sela u *dolinama, jarugama, po dnu kotlina i u ravninama* (donji Dunav, Timočki bazen, Trakija, Tesalija, krška područja).

Kad kaže "cincarska", Cvijić vjerojatno misli na *vlaška* sela. Njegova terminologija ne treba iznenaditi s obzirom na Cvijićev nacionalizam u službi velikosrpstva i s tim u vezi falsificiranje podataka o narodima na Balkanu i blizu njega. Temeljitu analizu i raskrinkavanje Cvijićeve antropogeografije v.: Žuljić, S. (1991.), Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima, u: *Izvori velikosrpske agresije* (ur. B. Čović), Zagreb: A. Cesarac i Školska knjiga, str. 327-380.

Uostalom i njegova gornja klasifikacija, ako se samo malo bolje razmotri, nije nikakva jer se može svesti na *visinska* sela i na *sva ostala*, a

tako je moguće klasificirati sve što se poželi. Međutim, i pored toga, Cvijić vidi međuzavisnost između ovako diferenciranih tipova po položaju i morfoloških tipova. Po njemu se *zona sela na visinama* podudara sa *zonom rastresitog tipa* a sela u *dolinama i ravninama* bila bi *zbijenog tipa*. Ta korelacija jednostavno ne postoji nigdje pa niti na Balkanu te klasifikacija na *visinska* i *nizinska* sela nema nikakva značenja, osim u veoma lokalnoj primjeni. Međutim, koristili su je i neki stariji hrvatski i slovenski geografi, po našem mišljenju, bez potvrde u stvarnosti.

Cvijić je i oblike sela pokušao regionalno klasificirati: glavni tip razbijenih sela mu je *starovlaški* koji nalazi od Užica preko BiH do Kranjske pa je naziv očito neprikladan. Tipove razbijenih sela dijeli na *šumadijsku, mačvansku i jasenacku vrstu starovlašskog tipa* te *karsni* (krški) i *ibarski* tip, a zbijeni su mu tipovi *timočki, mediteranski, tursko-istočnjački i mješoviti*.

- ⁹ Ovdje radije govorimo o tipu *naseljenosti* ili dapače o tipu *naseljenja* nego o tipu *naselja*. Doduše, svako je naseljenje u obliku zbijenih sela izraženo zbijenim tipom naselja, ali često je teško govoriti o *rastresitom selu* ili naselju, osim u statističkom smislu i za potrebe popisivanja stanovništva.
- ¹⁰ Gavazzi, M. (1940.), *Pregled etnografije Hrvata*, vol. I., str. 8, Zagreb. Navodi i "ulično selo", "selo uz vodu", "geometrijsko selo" s podvrstama, a razlikuje i *kombinirane tipove*: "selo sa zbijenom jezgrom i rastresitom periferijom" (Seget kraj Trogira).
- ¹¹ Usp.: Dugački, Z. (1942.), *Zemljopis Hrvatske*, dio II, str. 599, Zagreb: Matica Hrvatska.
- ¹² *Selo* = *village* (fr.), *villagio* (tal.), od lat. villa, *villa rustica*, tj. veleposjed s nastambom gospodara i zavisnih seljaka i robova. Kasnije u fr. *la ville* = grad, dakle *village* - *ville*, izrazi su vezani za pojam nakupine kuća. Nasuprot tome, *selo* dolazi od *seliti, naseliti se*, dakle bilo koje mjesto naseljenosti. Tako Cvijić bilježi da u gornjoj Neretvi, Borču i Župi, selima zovu i aglomeracije od 5-6 kuća pa čak i jedne jedine. Navodi sela: Rajac sa 6 rasturenih kuća, Živanj s 5, Grdača s 3, Ranešina s 2, Janjina s 5, a da u Crnoj Gori sve do 1837., pojam *selo* nije niti postojao već samo *nabija* (susjedstvo), tj. mjesto življenja roda. Slično i u Bosni i Hercegovini, srednjem Balkanu, dakle u zemljama održanja patrijarhalnog društva. (op. cit. str. 315).
- ¹³ *Maison isolée, hameau, village, grand village*. (Sorre, M.: op. cit., t. III - *L'habitat*, str. 91.).
- ¹⁴ Melik, A. (1953.), *Kmetska naselja na Slovenskem*. Ljubljana, str. 164.
- ¹⁵ Demangeon, A. (1940.), *Problèmes de géographie humaine*. Pariz: A. Colin.
- ¹⁶ Melik, A.: op. cit., str. 164.
- ¹⁷ Meitzen, A. (1895.), *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, Kelten, Roemer, der Finnen und der Slaven*, 3 vol. Bloch, M. (1931.), *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Oslo, Leipzig, Pariz, London, Cambridge.
- ¹⁸ Namjerno upotrebljavamo ovdje riječ *porodica* a ne obitelj. Ona je primjerenija tradicionalnoj skupini jer očito dolazi od *rod*, odnosno u vezi je s tom riječi. *Obitelj*, od lat. *habitare* više odgovara gradskoj, tj. užoj obitelji.
- ¹⁹ Neki taj tip zovu *selo u gomili* (njem. *Hausendorf*).

- ²⁰ *Zemljopis Hrvatske*, II. (ur. Z. Dugački), op. cit., str. 599.
- ²¹ Melik, A., *Kmetska naselja...*, op. cit., str. 164.
- ²² Siedlungsgeographische Untersuchungen in Niederandalusien, u: *Geographical Teacher*, 1925.
- ²³ Jessen: La Mancha, u: *Geographical Teacher*, 1925.
- ²⁴ U 14. st. djelovanjem Teutonskog viteškog reda iz Marienburga.
- ²⁵ Za Languedoc v.: Sorre, M. (1907.), La plaine du Bas-Languedoc; étude de géographie humaine, *Annales de géographie*, str. 414-429.
- ²⁶ Tu su nastavile živjeti brojne *bastide*, postavši nepotrebnima kao urbana ili poluurbana središta nekadašnje vojne krajine.
- ²⁷ Smith, L., *The sociology of rural life*, Les Etats-Unis, G.U., XIII, 2e partie, str. 48.
- ²⁸ Ratzel, Fr. (1891.), *Anthropogeographie*, II, Stuttgart.
- ²⁹ Opisana su u Sarreu, u Belgiji i u zapadnoj Njemačkoj kao *corrons*.
- ³⁰ Pravo značenje te formule je to: *poluseljak-poluradnik*.
- ³¹ Već smo rekli da seljaci u selu više nisu često brojčano dominantni, ali su ostali stanovnici ili u službi agrarnih funkcija, ili jednostavno nisu nositelji gospodarstva naselja. Zato se ne smije miješati s oblicima *industrijskog načina života u ruralnom prostoru*, jer je riječ o nositeljima gospodarstvenih djelatnosti.
- ³² To smo opremili vlastitim fotografijama u knjizi *Prostorno planiranje*, Zagreb: Dom i svijet, 2001., u poglavlju III. Naseljenost, sela, gradovi, str. 93-120.
- ³³ Npr. tzv. "gmajna" (od nj. Gemeinde = općina, dakle općinski ili javni zajednički teren).
- ³⁴ Koje je katkada lišeno zdravog razuma: primjer trasiranja autocesta presijecajući poljoprivredne površine ili vodoopskrbne bazene, građenja na najkvalitetnijem poljodjelskom zemljištu, uništavanja šuma i drugih oštećenja zaštićenih elemenata prostora, itd. što se nikada ne može vidjeti u tradicionalnome ruralnom svijetu.
- ³⁵ Marinović-Uzelac, A., op. cit., sl. 37., str. 114.

LITERATURA

- Biermann, Ch. (1917.), *La vallée de Conches en Valais*. Lausanne.
- Bloch, M. (1931.), *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Oslo, Leipzig, Pariz, London, Cambridge.
- Cvijić, J. (1922.), *Balkansko poluostrvo i južno slovenske zemlje*. Beograd.
- Defilippis, J. (1997.), *Dalmatinsko selo u promjenama*. Split: AVIUM.
- Demangeon, A. (1940.), *Problèmes de géographie humaine*. Pariz: A. Colin.
- Derruau, M. (1963.), *Précis de géographie humaine*. Pariz: A. Colin.
- Dugački, Z. (1942.), *Zemljopis Hrvatske*, dio II, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Gavazzi, M. (1940.), *Pregled etnografije Hrvata*, vol. I, Zagreb.
- Jessen: La Mancha, u: *Geographical Teacher*, 1925.
- Lugeon, M., *Quelques mots sur le groupement de la population du Valais*. Lausanne, Etrennes helvétiques pour 1902.
- Marinović-Uzelac, A. (2001.), *Prostorno planiranje*, Zagreb: Dom i svijet.
- Melik, A. (1953.), *Kmetska naselja na Slovenskem*. Ljubljana.
- Meitzen, A. (1895.), *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, Kelten, Roemer, der Finnen und der Slaven*, 3 vol.

- Ratzel, Fr. (1891.), *Anthropogeographie*, II, Stuttgart.
- Siedlungsgeographische Untersuchungen in Niederandalusien, u: *Geographical Teacher*, 1925.
- Sorre, M. (1963.), *Les fondements de la géographie humaine*, t. I, *Les fondements biologiques*, Pariz: A. Colin, 1951., t. III., *L'habitat*, Pariz: A. Colin.
- Sorre, M. (1907.), La plaine du Bas-Languedoc; étude de géographie humaine. *Annales de géographie*.
- Smith, L., *The sociology of rural life*, Les Etats-Unis, G.U., XIII, 2e partie.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u brvatskim ruralnim sredinama*, diss. doct., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Žuljić, S. (1991.), Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima, u: B. Čović (ur.), *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb: A. Cesarec i Školska knjiga.